

ervaringsveld en de 'kleur van de bril' die men op heeft.

5. In de diagnostiek t.b.v. de individuele patiënt zijn twee fasen aan te geven: een wetenschappelijk gefundeerde en een geïndividualiseerde. In de eerste fase is de patiënt vooral object, in de tweede met name subject. In de eerste wordt geabstraheerd van, in de tweede rekening gehouden met de volle werkelijkheid. Alleen in de eerste fase kunnen/mogen computers worden gebruikt.

6. Computers reduceren de werkelijkheid tot een genormaliseerde, gegeneraliseerde en geabstraheerde werkelijkheid. Informatie in computers kan slechts verwerkt worden m.b.v. haar syntactische aspect: computers zijn gegevens-(data)verwerkers; ten onrechte zeggen we dat ze informatie verwerken.

7. Informatie in computers wordt in symbolische vorm (getallen, karakters) vastgelegd. Computertaal draagt een formeel karakter.

8. Ondanks het wijd verbreide spraakgebruik hebben computers essentieel

niet datgene waarin mensen juist heel uniek zijn: computers zijn niet intelligent. Pas na de komst van computers bleek hoe moeilijk 'intelligentie' is te definiëren.

9. Verantwoordelijkheid is niet overdraagbaar aan machines.

10. Computers en gegevens in computers hebben een schijn van betrouwbaarheid.

11. Als we computers autonomie toedichten zal de mens tot slaaf worden.

12. Geluiden uit de school van de Kunstmatige Intelligentie geven blijk van een neopositivistische visie op de wetenschap en de techniek. Een consequente doorvoering van dit denken zal leiden tot reductie van de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid.

13. Het is de taak van de wijsbegeerte de wortels bloot te leggen van bepaalde technisch/wetenschappelijke ontwikkelingen. Het is de taak van de (reformatische) wijsbegeerte de religieuze wortels op te sporen van het denken dat achter zulke ontwikkelingen schuilt. Het

is de taak van de christen zijn eigen visie op mens en schepping aan anderen duidelijk te maken. De laatste taak is niet wetenschappelijk te funderen.

Kan de menselijke geest zichzelf bevatten?

Over het onbewuste als uitdaging aan de wijsbegeerte

G. Glas

De term 'onbewust' is ingeburgerd. De meesten van ons zullen van een ander wel eens zeggen, dat hij of zij iets onbewust heeft gedaan. We bedoelen dan dat de (volle) betekenis van een handeling door hen niet geweten, niet gevoeld of niet bedoeld werd. Vrij algemeen wordt het woord 'onbewust', als bijvoeglijk naamwoord (een onbewuste daad) en als zelfstandig naamwoord ('het' onbewuste), in verband gebracht met Freud. Hij zou de ontdekker zijn van het onbewuste als apart rijk van psychische processen. In allerlei handelingen, gevoelens en fantasieën zou hij de werking hebben gezien van dit onbewuste. In deze bijdrage wil ik mij bezig houden met twee vragen:

1) Kunnen we inderdaad spreken van een ontdekking van het onbewuste? Of ging het om een nieuwe interpretatie van psychische verschijnselen, die in de loop van de geschiedenis geleidelijk uit de sfeer van belangstelling waren geraakt?

2) Wat is de wijsgerige betekenis van de bestudering van het onbewuste zoals die aan het eind van de vorige eeuw opbloede?

Dit artikel biedt dus niet zozeer een afweging van de feilen en de verdiensten van de psychoanalytische theorie, maar beperkt zich – en dat heel globaal – tot enkele overwegingen m.b.t. het onbewuste. Als uitgangspunt nemen we daarbij de intrigerende vraag van Augustinus: *kan de menselijke geest zichzelf bevatten?* Vanuit dit gezichtspunt zullen enkele opmerkingen gemaakt worden over Freud en zijn opvatting van het onbewuste.

Augustinus

De mens onderscheidt zich van het dier door zijn geest. Deze gedachte, die van de mens als 'animal rationale', mag, hoe zeer ook aangevochten, toch wel één van de basisgedachten van onze cultuur genoemd worden. Het is eigenlijk merkwaardig gesteld met deze typering. Wat nu het rationale is, waardoor mensen anders zijn dan dieren, is steeds weer verschillend uitgelegd. De typering 'animal rationale' lijkt meer de vlag die een uiteenlopende lading moet dekken, dan een gemeenschappelijk vertrekpunt. Het is bijvoorbeeld niet zo dat vanouds rationaliteit verbonden is geweest met zelf-doorzichtigheid, althans niet met zelf-doorzichtigheid als een vanzelfsprekende eigenschap van de menselijke

ke geest. Dat het bewustzijn vele geheimen kent, vond eeuwenlang brede erkenning. Zo meende Plato dat kennis ontstaat door herinnering. De kennis ligt in zekere zin al opgeslagen in de menselijke geest, zij toeft daar echter in het verborgene en vraagt om onthulling. Deze onthulling, het schouwend-intuïtieve inzicht gepaard aan de begripsmatige analyse, is een moeizame arbeid. Rationaliteit lijkt bij Plato meer een opgave, waarvan de volbrenging is voorbehouden aan de begaafde en getrainde enkeling, dan een vanzelfsprekend bezit.

Een boeiende doordenking van de betekenis van de duisternis en verborgenheden van de menselijke geest treffen we aan bij Augustinus, met name in het 10e boek van zijn *Belijdenissen*. De betreffende passages staan in het bredere kader van de vraag welke weg de mens moet gaan om tot God te komen. Augustinus meent dat het de weg van de zelfinkeer is die ons tot God doet naderen. Het *geheugen* is voor deze zelfinkeer van groot belang. Bij zijn opmerkingen over het geheugen wil ik kort stil staan.

Het geheugen vergelijkt Augustinus met een onmetelijk groot paleis, vol beelden en met allerlei schatkamers. Deze beelden zijn de overblijfselen van de zintuiglijke en lichamelijke gewaarwordingen. Daarnaast treft de menselijke geest in zijn geheugen ook zichzelf aan, nl. in begrippen en redeneervormen. De beelden verwijzen als afdrücken naar hetgeen zich buiten de menselijke geest bevindt, in de begrippen en redeneervormen verblijft de geest bij zichzelf. Op één of andere manier huist dus de menselijke geest in het geheugen. Maar het omgekeerde geldt ook: de menselijke geest herbergt het geheugen. Dit brengt Augustinus tot de vraag, die we zojuist al formuleerden: kan de menselijke geest zichzelf bevatten? Heel sprekend licht Augustinus deze vraag toe aan de hand van het verschijnsel 'vergeten'. Op de één of andere manier herinneren we ons vaak, dat we iets vergeten zijn. Het vergeten kan betrekking hebben op de beelden, die verwijzen naar iets buiten het bewustzijn, maar ook op het zuiver mentale. Het vergeten van de oplossing van een raadsel is een voorbeeld van dit laatste. Het vergeten is op een zodanige wijze aanwezig dat wij het ons herinneren, terwijl toch het vergeten het mij onmogelijk maakt om te herinneren. Deze paradox brengt Augustinus tot de uitspraak dat de menselijke geest iets onmetelijks en iets huiveringwekkends heeft. Om de vergelijking door te trekken: we hebben maar een flauw vermoeden van de grootte en het aantal kamers van het paleis; de inhoud van alle ka-

mers kan ons nooit tegelijkertijd voor de geest staan; evenmin bezitten we een plattegrond. Bevangen door deze geestelijke duizeling zoekt de mens zijn toevlucht tot God, die niet lokaliseerbaar is, maar de onmetelijke ruimte draagt en omvat.

Een aantal overwegingen dienen zich n.a.v. het bovenstaande aan. In de eerste plaats: een man als Augustinus zal niet zo veel behoefte hebben gehad aan een begrip als het onbewuste. De menselijke rede kende al zoveel geheimen dat dit begrip niet meer zou zijn dan een node-loze verduubeling van de terminologie. Vervolgens: als Augustinus zegt dat het vergeten het mij onmogelijk maakt om te herinneren, lijkt hij het vergeten te zien als de activiteit van een subject, dat zich van die activiteit bewust is, hoe zwak dit bewustzijn misschien ook zal zijn. Deze opvatting doet modern aan. Vergeten gebeurt niet zo maar. Het wordt niet beheerst door het automatisme van een natuurproces. Vergelijken we het vergeten van Augustinus met wat Freud verstond onder verdringing (het is niet meer dan een vergelijking!), dan treft op dit punt de parallelie. In Freuds visie heeft verdringing altijd een betekenis, bijv. bescherming tegen te pijnlijke herinneringen. Ook voor hem berust zij op de activiteit van een subject. Freud verschilt van Augustinus hierin o.a., dat verdringing voor hem een proces is, dat onbewust plaats vindt. Bovendien ondergaat bij Freud hetgeen verdrongen wordt, tijdens het proces van verdringing een verandering (het wordt primitief, statisch, naam- en tijdsloos). We zouden kunnen zeggen dat de paradox van Augustinus, nl. het vergeten als herinnering en tegelijk niet-herinneren, door Freud wordt opgebroken en uiteengelegd als tegenstelling, nl. van bewust en onbewust als twee strikt gescheiden ruimten in hetzelfde huis. Bij Augustinus hoort het vergeten(e) op een bepaalde manier bij het weten, Freud maakte van het bewuste en het onbewuste twee rijken met ieder eigen wetten. Tenslotte: Augustinus' huivering bij de vraag of de menselijke geest zichzelf kan bevatten en zijn bede tot God betekenen een ontkenning van de zelfgenoegzaamheid van de menselijke rede. Augustinus zag scherp dat een positieve beantwoording van zijn vraag zou neerkomen op een zelf-fundering van de menselijke geest.

Freud

Om de weg van Augustinus naar Freud te begrijpen, zullen we eerst dienen stil te staan bij Descartes. Deze filosoof wilde het bewustzijn zuiveren van iedere twijfel en ondoorzichtigheid. Door zijn twijfel uit te breiden naar alle zoge-

3e Themadag Noord - 27 oktober 1984

Nieuws, dat de media ons dagelijks overbrengen, weerspiegelt ontworteling van de mens in de tegenwoordige cultuur. Misvattingen en misverstanden over gezag en vrijheid zijn aan de orde van de dag. Zelfs wordt gesproken over het 'technische van de tegenwoordige orde'. Maatschappij kritiek lijkt vanuit verschillende invalshoeken actueel. Maar is hierin plaats voor het moment van de christelijke verwachting, en wat is de betekenis daarvan voor een christelijke maatschappij beschouwing? Strookt die met een maatschappij beschouwing, die momenteel voor vele mensen getekend wordt door 'medezeggenschap' (en de partijen die elkaar deze weer betwisten)? Trouwens, weten we wel wat we daarmee bedoelen? Is die altijd legitiem? En hoe zit het met het optreden van belangengroepen (zowel a la vakbeweging als a la protestgroepen). En wanneer spreken we van burgerlijke ongehoorzaamheid? Is dat hetzelfde als de weigering de wetgeving te volgen bij wetspositiveringen die tegen het geweten ingaan?

De onderliggende problematiek van

'Orde en vrijheid in de samenleving'

is het onderwerp voor de studie/bezinningsdag die op 27 oktober 1984 gehouden wordt te Hoozevee onder auspiciën van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. Deze bijeenkomst is vooral bedoeld voor belangstellenden in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland.

Inleiders zijn *prof. dr. S. Griffioen* (hoogleraar sociale wijsbegeerte aan de VU Amsterdam) en *prof. dr. mr. J. van Baars* (hoogleraar burgerlijk/handelsrecht aan de VU Amsterdam). Vanuit hun eigen achtergrond zullen zij aandacht schenken aan kanten van deze veelomvattende problematiek. Vanzelfsprekend komt hierbij aan de orde welke religieus/wijsgerige wereld- en maatschappijvisie het decor en voedingsbodem biedt voor gesignaleerde kwesties. De bijeenkomst wordt gehouden op 27 oktober 1984 in *Hotel Homan te Hoozevee* (tegenover het station). Aanvang: 10.30 uur precies (boekentafel en koffie reeds beschikbaar om 10.00 uur). De inleidingen zullen 's ochtends gehouden worden. 's Middags worden de referaten besproken. De bijeenkomst eindigt om 16.00 uur.

Voor deelname is opgave vooraf gewenst. U kunt zich opgeven bij het *Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte, Postbus 149, 3600 AC Maarsse, tel. 03465-60945*. Aan de deelname zijn geen kosten verbonden (al zijn de consumpties voor eigen rekening). Voor eventuele nadere informatie kunt U zich wenden tot: T.A.Th. Spoelstra, Bieleveldlaan 5, Hoozevee, tel. 05280-71352.

naamde bestaanszekerheden (de omgeving waarin we verkeren, ons lichaam, onze zintuigen), hield Descartes uiteindelijk één zekerheid over, nl. die van zijn twijfelen (als bewustzijnsactiviteit). De menselijke rede werd ingeperkt. Voortaan kon alleen dat wat even doorzichtig en te onderscheiden is als de bewustzijnsactiviteit van het twijfelende ik als zeker worden aangemerkt. Het denken dat weet heeft van zichzelf, d.i. het zelfdoorzichtige denken, werd aldus onbetwistbaar uitgangspunt. Anders gezegd: 'bewustzijn' werd gelijk gesteld aan 'zelfbesef'. Descartes sprak ook zelf van een *reductie en wel een methodische, nuttig en noodzakelijk met het oog op de voortgang van de wetenschap*.

Het is duidelijk dat de duisternis en de verborgenheid van de menselijke geest die Augustinus zo interesseerden, door Descartes' methodische ingreep buiten de belangstellingsfeer kwamen te liggen. Dit hield in dat de ondoorzichtige kanten van het bewustzijn, m.n. de gevoels- en fantasiewereld, in zekere zin weer herontdekt moesten worden. Deze herontdekking moet niet gezien worden als een verrassend aantreffen van iets geheel onbekends, maar eerst en vooral als het resultaat van de voorafgaande scheiding van een transparant en een niet-transparant deel in het bewustzijn. Er zijn zelfs auteurs die zo ver gaan te stellen dat hetgeen wij nu onder het onbewuste verstaan, in feite nooit is vergeten, maar dat een nieuwe terminologie uitgevonden moest worden, teneinde het reeds lang bekende opnieuw te benoemen en ordenen.

Hoe dit ook zij, de gedachte dat Freud het onbewuste, als een soort ontdekkingsreiziger, ontdekt en voor het eerst betreden heeft, lijkt onjuist en overtrokken.

Er moet namelijk op gewezen worden dat de idee van het onbewuste in allerlei gedaante al veel langer bekend was, vooral in de Duitse romantiek. De romantici spraken van verborgen krachten, niet alleen in de natuur, maar ook in de menselijke ziel. Ook bij hen treffen we een soort vooruitgangsgedachte aan. De verborgen krachten zouden streven naar ontwikkeling. Als kiemen zouden zij zich ontplooiën, van de lagere biotische naar de hogere psychische, esthetische en zelfs religieuze zijnsniveaus.

We zouden kunnen zeggen dat de gedachte van het onbewuste werd verbonden met een soort primitieve evolutieleer. Sporen daarvan treffen we ook aan bij Freud, die meende dat het onbewuste een in de ontwikkeling van de menselijke soort en van de menselijke individu ouder deel van de hersenen betreft.

Russelman heeft in zijn recente disserta-

tie (*Van James Watt tot Sigmund Freud*, 1983) op nog een aspect gewezen. Hij benadrukt de betekenis van de mechanica, die in het midden van de vorige eeuw in opkomst was en sterk gestimuleerd werd na de ontwikkeling van de stoommachine. Naar zijn indruk trad er een omslag in het denken op, waarbij aan de idee van zich ontwikkelende verborgen krachten een mechanistische interpretatie werd gegeven. De stoommachine zou zo model zijn gaan staan voor het onbewuste. Net als stoom in een ketel onder druk staat en zoekt naar een uitlaatklep, zijn er krachten (strevingen, emoties, motieven) in de menselijke geest die via een ingewikkeld leidingen- en kleppenstelsel streven naar zelfexpressie. Ten onrechte zijn volgens deze auteur mensen in onze eeuw deze beeldspraak gaan houden voor de werkelijkheid. Het beeld van stoom in een ketel die een uitlaat zoekt, vormt de achtergrond van uitspraken als: 'Ik moest het even afreageren', 'hij heeft zijn woede opengepropt' en... 'je moest eerst maar eens stoom aflazen'.

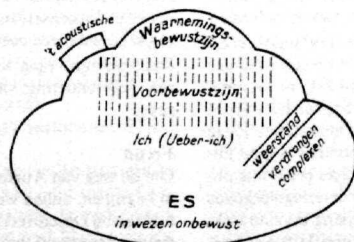
Om dit bonte historische overzicht af te sluiten noem ik nog twee opvallende verschijnselen. In de eerste plaats treedt in de romanliteratuur de figuur van de dubbelganger op. Een psychologische verklaring daarvan zou kunnen zijn, dat er een vermoeden bestaat van een in ieder mens levend alter ego, met in de regel minder fraaie eigenschappen, de nachtzijde in de mens. Daarnaast bestaat er reeds vóór Freud zijn eerste experimenten begint, in Frankrijk een bloeiende hypnosepraktijk. Bekend is dat mensen in hypnotische trance zich vergeten belevenissen en situaties weer kunnen gaan herinneren. Doordat de barrière tussen het bewuste en onbewuste deels buiten werking wordt gesteld, kunnen door de suggesties van de therapeut grotere delen van het onbewuste worden ingeschakeld voor de genezing van allerlei kwalen.

Wat heeft Freud nu toegevoegd aan deze brede stroom van literatuur over het onbewuste en onbewuste processen? Uiteraard kan hier slechts een enkel

aspect belicht worden, waarbij ik me beperk tot hetgeen een direct wijsgerig belang heeft.

Een tamelijk vulgaire interpretatie van het werk van Freud stelt, dat deze de 20e eeuwse mens zou hebben geleerd dat hij leeft op een vulkaan van nauwelijks te beteugelen driften en strevingen. In dit verband hoort men wel dat Freud een derde revolutie zou hebben ontdekt in het beeld dat mensen van zichzelf hebben. Eerst was er de Copernicaanse revolutie, die de mens zijn plaats in het centrum van het heelal ontzegde (Copernicus ontdekte immers dat de aarde niet het middelpunt van het heelal is). Daarna was er de omwenteling van het Darwinianisme, die de mens zijn unieke positie te midden van de levende wezens ontnam. Freud zou deze decentering van het subject hebben voltooid, door te stellen dat de mens ook in eigen huis (in zijn geest) geen meester over zichzelf is.

Deze interpretatie heeft een zeker recht. Inderdaad ontdekte Freud in allerlei menselijke gedragingen, zoals versprekingen, vergissingen, dromen, gevoelens en ziekte-uitingen, de werking van onbewuste krachten. Ook wanneer deze werkingen als storend worden ervaren, zijn zij niet altijd door ingrijpen vanuit het bewuste zieleleven op te heffen. Waar echter aan voorbij gegaan wordt is dat Freud het onbewuste strikt scheidde van het bewuste. Freud zag het onbewuste als een radikale tegenhanger van het bewuste. We noemden zojuist al zijn gedachte dat in het proces van verdringing datgene wat verdrongen wordt van kwaliteit verandert: in het onbewuste is er geen taal (hoogstens letters en hiërogliefen), geen tijd, geen waarheid, geen logica, de betekenissen zijn meervoudig bepaald en onderhevig aan processen als verdichting en verschuiving. Een wijsgerige implicatie hiervan zou kunnen zijn, dat Freud t.o.v. de romantici weer een stap zet in de richting van Descartes, die immers ook de weg ging van een zuivering van het bewustzijn! Wat men in zijn eeuw had leren zien als de nachtzijde, als de hartstochtelijk stre-

S. Freuds stoomketel

vende en door blinde begeerte gedreven kant van de mens, kerkerde Freud opnieuw in, in een gesloten ruimte ergens op de grens van lichaam en geest. Door deze ingreep zou Freud het bewustzijn hebben kunnen vrijwaren voor ongewenste invloeden. In dit licht moet het verwijt (bijv. van J.H. van de Berg in *Leven in Meervoud*) worden verstaan, dat Freud het niet heeft aangedurfd de menselijke geest te zien als pluraal, als behept met licht- en schaduwzijden, met zowel stuurloze drang tot macht en tot lustbeleving als met de gaven van een helder onderscheidingsvermogen en van creativiteit. De strikte scheiding van bewust en onbewust is in deze interpretatie dus een laatste poging tot immunisatie van het bewustzijn tegen het driftmatige.

Het is opvallend dat het werk van Freud dergelijke diametraal tegenover elkaar staande interpretaties oproept. Het is evenwel niet eenvoudig hier tot een verantwoorde afweging te komen. Bedacht dient te worden dat Freud geen filosoof wilde zijn. Zijn cultuurfilosofische geschriften schreef hij pas op gevorderde leeftijd. Freuds denken is bovendien buitengewoon complex, omdat hij zijn theorieën in directe aansluiting aan zijn dagelijkse praktijk als psychotherapeut ontwikkelde en in deze praktijk telkens nieuwe vondsten deed. Freuds verdiensten liggen m.i. dan ook vooral in zijn scherpe observaties en in de methode van interpretatie die hij ontwikkelde voor de behandeling van allerlei ziekelijke gedragingen en storingen in het gevoelsleven. Het gevaar van een wijsgerige interpretatie van de hypothese van het onbewuste is dus, dat te snel de sprong gemaakt wordt van de vakwetenschap naar de filosofie.

Nu is het erg verleidelijk om dit te doen, omdat ook Freud zelf er toe neigde om van een beperkt aantal observaties over te springen naar een algemene theorie van wat hij noemde 'het psychische apparaat'. Bovendien ging hij in deze algemene theorie van de werking van de menselijke geest een andere taal gebruiken, namelijk de taal van de 19e eeuwse natuurwetenschap. In deze taal lijkt het onbewuste inderdaad op een soort stoomketel. Dat neemt echter niet weg dat Freud met zijn metapsychologie (zoals deze theorie over 'het psychische apparaat' genoemd wordt) geen rechtstreekse wijsgerige bedoelingen had. Wat betreft het punt in geding, de strikte scheiding van het onbewuste van het bewuste, ben ik dan ook geneigd te benadrukken dat Freud met deze scheiding in de eerste plaats een vakwetenschappelijk oogmerk had. Hij wilde komen tot een heldere definiëring van de termen en

daardoor voelde hij zich er toe gedrongen de dingen verder uit elkaar te trekken dan hij ze in zijn dagelijkse praktijk tegenkwam. Ik erken dat dit zoeken van een zwaartepunt in een algemene en abstracte theorie een hang naar zekerheid verraadt, die zekerheid verwacht van de wetenschap. De wijsgerige betekenis hiervan kan niet ontkend worden. Dat Freud bijv. zo weinig oog had voor het insnoerende en abstraherende karakter van wetenschappelijke uitspraken en theorieën, kan er toe hebben geleid dat hij vrij onkritisch van processen bij de individu overstapte naar maatschappelijke processen, alsof in de cultuurgelijke wetmatigheden zouden voorkomen als bij de individuele patient. Maar in meer inhoudelijke zin moet naar mijn indruk de betekenis van de metapsychologie niet overschat worden. Vijftig jaar na Freud zijn er nog maar weinig onder de psychoanalytici die dit natuurwetenschappelijke model van de werking van de menselijke geest accepteren. Dit geldt ook - zij het in mindere mate - voor de these van de strikte scheiding van onbewuste en bewuste.

Met deze relativisering in het achterhoofd stellen we nogmaals de vraag: wat is de wijsgerige betekenis van de wijze waarop Freud over het onbewuste en de verhouding daarvan tot het bewuste sprak? Het antwoord op deze vraag moet m.i. zijn, dat Freud een *tragische* mensvisie had, d.w.z. een mensvisie waarin de tegenstrijdigheid niet tot een oplossing komt. Mensen hebben een zeker vermogen tot inzicht in hun situatie. Het onbegrijpelijke en schijnbaar betekenisloze van de droom en het ziektesymptoom zijn tot op zekere hoogte inzichtelijk te maken. Hierin schuilt een element van bevrijding. Anderzijds komt de mens van het driftmatige nooit los en is volstreekte bevrediging van driften een onleefbare utopie. Met het mens-zijn is haast per definitie een zekere dosis frustratie gegeven.

In het latere werk, bijv. in *Das Unbehagen in der Kultur*, extrapoleert Freud deze innerlijke tragiek tot het niveau van de menselijke cultuur. Kernthema is dat de huidige inrichting van het maatschappelijk leven leidt tot een ontzegging van driftbevrediging op grote schaal. Enerzijds is deze ontzegging noodzakelijk, daar de maatschappij anders zou onttaarden in onderlinge strijd en chaos. Bovendien zijn alleen door ontzegging van driftmatige bevrediging de grote intellectuele, culturele en artistieke prestaties mogelijk, die de maatschappij haar huidige aanzien hebben gegeven. Anderzijds kan door een zo massale frustratie van de driften de spanning bij

de individuele leden van de maatschappij wel eens zo hoog oplopen, dat zij zich permanent diep ongelukkig voelen en uit dien hoofde in verzet komen. M.a.w. drift-frustratie is noodzakelijk om een sociaal samenleven mogelijk te maken, maar maakt tegelijk de individu ongelukkig. Het is op deze balans dat de waarde van ieders vrijheid wordt gewogen.

Freud en Dooyeweerd

Op de twee in de inleiding gestelde vragen kan nu samenvattend het volgende antwoord worden gegeven. Het is minder juist te stellen dat in de vorige eeuw, in casu door Freud, het onbewuste ontdekt is. Beter is het te spreken van een nieuwe belangstelling voor en interpretatie van psychische verschijnselen, die in de loop van de geschiedenis en met name na het begin van de Verlichting naar de zijlijn waren verdreven en die als betekenisloos en onbegrijpelijk te boek stonden. De wijsgerige betekenis hiervan is niet eenduidig. Hoewel Freud in een aantal opzichten trouw bleef aan het grondstramen van de Verlichting, betekende zijn denken in andere opzichten een belangrijke ontcrachting van de Verlichtingsidealen. Achter het streven naar inzicht in onbewuste processen en de overwaarding van de wetenschap schuilt het postulaat van (verabsoluteerde) vrijheid. Anderzijds blijft de mens aan zijn vitale wortels vastgeklonken en kan hij nooit zichzelf volledig doorzichtig worden. De menselijke geest kan zichzelf niet bevatten. De zelfvinding van de menselijke geest is om deze reden een hoogst twijfelachtige onderneming. Ik wil deze bijdrage niet afsluiten zonder n.a.v. het bovenstaande een tweetal punten op te werpen m.b.t. de wijsgerige antropologie, zoals *Dooyeweerd* daarvan een schets heeft geboden. In de eerste plaats onderscheidt Dooyeweerd met vele anderen in het actieve oppervlakkige en dieper gelegen lagen. We behoeven misschien niet zover te gaan als de fenomenoloog J.H. van de Berg, die de voorkeur geeft aan de gedachte van een meervoudig bewustzijn (of leven), om maar niet te hoeven speculeren over wat zich achter die meervoudige verschijningsvormen afspeelt. Onbewuste processen hebben wellicht toch iets van eigenwettelijkheid, ook al erkent men dat de overgang naar meer bewuste processen een vloeiende is en dat het onbewuste altijd reeds 'in' het waarneembare 'zit'. Toch kunnen we van Van de Berg leren dat de onderscheiding oppervlakkig - diep een metafoer is en dat deze beeldspraak de hardnekkige neiging vertoont voor een beschrijving van de realiteit te worden aangezien.

In de tweede plaats. Wanneer Dooye-

weerd spreekt over het actieven, stelt hij dat de onbewuste dieptelaag 'hiërarchisch ondergeschikt' is aan de bewuste bovenlaag. Bovendien ligt bij hem nogal de nadruk op het intentionele karakter van de acten, wat onder meer inhoudt dat de acten het karakter hebben van een wilsdaad. Eén en ander zou impliceren dat het onbewuste aandeel in het actieven misschien niet rechtstreeks door de wil wordt bestuurd, maar dan toch via de hiërarchische ordening in de greep van de wil kan worden gehouden. Ik vraag

me af of aldus niet teveel de nadruk komt te liggen op de sturing van boven naar onder en of niet de stroom van onder naar boven evenzeer aandacht verdient. Het is wellicht mogelijk de bijna onvermijdelijke terminologie van oppervlakkig en diep, resp. boven en onder, te omzeilen wanneer we letten op een aspect dat zowel bij Dooyeweerd als Freud naar voren treedt, nl. dat wat Dooyeweerd noemt de grotere samenhang van psychische en onderpsychische functies in het on(der)bewuste. We

zouden dit ook een toestand van relatieve ongedifferentieerdheid van de verschillende functies kunnen noemen. Welnu, onder de verschijnselen die zich voordoen, bijvoorbeeld in het voorstellen, voelen, uitdenken, verbeelden en streven, doen zich zowel relatief ongedifferentieerde (bijv. onbestemd heimwee) als zeer gedifferentieerde (bijv. muzikaal genot) voor. Beide verwijzen bovendien soms naar de ander. Het zou de moeite waard zijn deze punten, samen met andere, nog eens nader te onderzoeken.

Geneeskunde en filosofie, een uitdaging

'... het springt intussen in het oog, hoe de Medische wetenschap... niet geacht kan worden reeds tot een helder zelfbewustzijn te zijn gekomen. Iets, wat haar dan eerst mogelijk zou worden, ... zo ze haar arbeid kronen kon door het leveren van een Medische filosofie.'

Abraham Kuyper

Daniel Tavenier (l) en Hans Meissner (r), leiders van de werkgroep Medische Filosofie

In oktober 1976, bij het uitspreken van zijn openbare les bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon lector in de medische vakfilosofie en -ethiek aan de VU, citeert dr. W. Metz een zeker R.J. Dubos. Deze geeft in beeldspraak een beschrijving van de moderne geneeskunde met de volgende woorden:

'De moderne geneeskunde lijkt op een machtige oceaanstomer, voortgestuwd door krachtige machines, van alle luxe voorzien, maar met een defect kompas en een absurd klein roer. Het schip heeft een hoge snelheid maar zijn koers is niet uitgezet. Het is onzeker welke havens hij zal aandoen en zijn bestemming hangt in de lucht.'

Metz verbindt hieraan de conclusie dat het hoog tijd wordt orde op zaken te stellen. Een kritische toetsing van grondslagen, vooronderstellingen, methode, object, toepassing en doelstelling van de geneeskunde is noodzakelijk. Wanneer de geneeskunde deze toetsing niet doorstaat, zal een grondslagencrisis optreden, maar hierin schuilt wel de mogelijkheid van echte voortgang. Hiermee is de band gelegd met de filosofie. Voor velen is deze band een onmogelijkheid, voor anderen niet noodzakelijk of ongewenst, maar voor weer anderen, onder wie Metz, een dringende noodzaak. Deze band tussen geneeskunde en filosofie lijkt de laatste tijd weer wat strak-

ker te worden aangehaald. Het opmerkelijke is, dat nu met name ook de medici hieraan meewerken. We gaan hier nader op in.

In oktober 1982 vond de eerste vergadering van de Vereniging voor Filosofie en Geneeskunde plaats. Bij die gelegenheid bleek eens te meer het belang van bezinning op de geneeskunde, en tevens dat het 'in Christo philosophari' niet nadrukkelijk gehoord werd. Bij ons kwam toen het idee op, dat we ons op dit gebied niet onbetuigd konden laten. We klopten aan bij de vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte. Via drs. P. Blokhuis resulteerde dit in een aantal gesprekken met vooral drs. ir. S. Strijbos tot het opzetten van een werkgroep 'Reformatische Filosofie en Geneeskunde'. Ook hierop komen we straks terug.

Toenemende belangstelling

Het is Hippocrates geweest, die de geneeskunde als wetenschap scheidde van de wijsbegeerte, hoewel dit in veel opzichten meer een onderscheiden was. Hem was het met name te doen om de geneeskunde van veel religieuze elementen te ontdoen. Terecht merkt Ten Have in het Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte in 1980 op: